

Θεωρητικό φύλλο εργασίας

Ειδική Αγωγή

Κορμός της ενότητας /Κ

1/ Παρατήρηση - Κατάσταση της πορείας

Η γέννηση και η ανάπτυξη της Ειδικής Αγωγής. Η Ειδική Αγωγή ως σχέδιο συμπερίληψης.

2/ Διεξαγωγή - Επίδειξη

Ο σκοπός αυτού του φύλλου εργασίας είναι να μας βοηθήσει να καταλάβουμε πώς, πότε και γιατί πρέπει να αναπτυχθεί ειδική αγωγή στη γενική εκπαίδευση. Το έγγραφο επιδιώκει επίσης να εμβαθύνει στις έννοιες της «ποικιλομορφίας», της «κανονικότητας» και της «εκπαιδευσιμότητας» και στοχεύει να προβληματίσει σχετικά με τη σημασία που έχει η ειδική αγωγή στο μακρύ ταξίδι προς την συμπερίληψη των ατόμων με αναπηρίες, ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στο σχολικό και στο κοινωνικό πλαίσιο.

Η Ειδική Αγωγή : Τι είναι η Ειδική Αγωγή;

Η Ειδική Αγωγή είναι ένας τομέας εκπαιδευτικής έρευνας που ασχολείται με την εκπαίδευσιμότητα όχι μόνο των ατόμων με αναπηρίες αλλά και των μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

Όπως αναφέρει η Maura Gelati, «όπως και για τη γενική εκπαίδευση, το επίκεντρο της έρευνας της ειδικής αγωγής εξακολουθεί να είναι η εκπαιδευτική σχέση. Η διαφορά είναι ότι επικεντρώνεται σε έναν συγκεκριμένο τομέα του πληθυσμού, συγκεκριμένα σε άτομα με σωματικές ή πνευματικές αναπηρίες ή σε άτομα που προέρχονται από περιβάλλοντα που κινδυνεύουν να υποβαθμίσουν την κατάσταση της υγείας τους. Αυτή η έρευνα μελετά τα εκπαιδευτικά προβλήματα που σχετίζονται με αυτούς τους ανθρώπους και παρουσιάζει συγκεκριμένες μεθόδους για την κάλυψη των αναγκών τους. (1).

Ειδική εκπαίδευση ασχολείται με «ειδικούς ανθρώπους»: άτομα που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση λόγω σωματικών ή πνευματικών αναπηριών ή μαθησιακών δυσκολιών. Άλλες περιπτώσεις μπορεί να είναι οι μετανάστες ή άτομα που έχουν κακή υγεία ή που ζουν σε δύσκολες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες.

"Η ποικιλομορφία ανάμεσα στα άτομα που παρατηρείται στην ειδική αγωγή τοποθετείται σε ένα σχήμα γενετικο-λειτουργικό. Αυτές οι ψυχικές, ψυχολογικές και / ή συμπεριφορικές διαδικασίες είναι αποτέλεσμα μιας μορφής αναπηρίας που οδηγεί στην ανάπτυξη διαδικασιών διαφορετικών από εκείνες ενός κανονικού μέσου μαθητή »(2).

Η ειδική αγωγή χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό αυτών των διαδικασιών, την κατανόηση των αναγκών και τον καθορισμό κατάλληλων προτάσεων για τη βελτίωση των δυνατοτήτων αυτών των μαθητών και την ενθάρρυνση της συμπερίληψής τους στο κοινωνικό και σχολικό περιβάλλον.

Η προέλευση και ανάπτυξη της Ειδικής Αγωγής

Η ειδική αγωγή ιδρύθηκε στη Γαλλία από τον Jean Marc Gaspard Itard (1775-1838) (3) και από τον μαθητή του Edouard Séguin (1812-1880) στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα.

Ο Itard, Γάλλος γιατρός και παιδαγωγός, ασκείται στο Παρίσι σε ινστιτούτο κωφών. Μετά την ανακάλυψη ενός παιδιού που ονομάζεται Victor σε ένα δάσος του Aveyron στη Γαλλία, σε βαθιά διαφωνία με τον ψυχίατρο Philippe Pinel (1745-1826), ο Itard παρέμεινε πεπεισμένος ότι ήταν δυνατό να εκπαιδεύσει τον Victor παρά τα γνωστικά-γλωσσικά, κοινωνικό-συναισθηματικά και με όρους συντονισμού ελλείμματα. Ο Itard πίστευε ότι η εκπαίδευση μιας τέτοιας περίπτωσης απαιτούσε πρόσθετη ιατρική υποστήριξη και από τότε οι άλλοι συγγραφείς και διανοούμενοι της εποχής, όπως ο παιδαγωγός και φιλόσοφος Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) (4) και ο Friedrich Fröbel (1782-1852), επίσης εκπαιδευτικός (5), άρχισαν να αναπτύσσουν θεωρίες σχετικά με την ειδική αγωγή.

Στην Ιταλία, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, ο Sante De Sanctis (1862-1935) (6), ψυχίατρος και νευροψυχίατρος για παιδιά, και η Μαρία Μοντεσσόρι (1870-1952) (7), γιατρός και εκπαιδευτριά, εισήγαγαν ένα νέο παιδαγωγικό σύστημα με βάση την ενεργό παιδαγωγική. Η προσέγγιση αυτή υπογράμμισε τη σημασία του περιβάλλοντος και του εκπαιδευτικού υλικού, δημιουργώντας έτσι τη βάση για να ληφθεί υπόψη η φυσική εξέλιξη του παιδιού σε ψυχολογικό, σωματικό και κοινωνικό επίπεδο.

Ο Giuseppe Ferruccio Montesano (1868-1961) (8), μια άλλη διάσημη προσωπικότητα, τόνισε τη σημασία της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών για την απόκτηση συγκεκριμένων γνώσεων, δεξιοτήτων, μεθόδων και εργαλείων. Το 1900 ίδρυσε στην Ρώμη το πρώτο «ορθοφρενικό σχολείο», ένα ιατρικό-εκπαιδευτικό ινστιτούτο.

Στην Ευρώπη, στη Ζυρίχη η πρώτη πανεπιστημιακή έδρα ιδρύθηκε το 1931, ενώ στην Ιταλία εισήχθη για πρώτη φορά το 1964 η ειδική αγωγή στα προπτυχιακά προγράμματα, υπό το Roberto Zavalloni (1920-2008), ψυχολόγο και παιδαγωγό.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, η UNESCO επιφορτίστηκε να συζητήσει και να υποβάλει προτάσεις σε διάφορες χώρες για να ανανεώσει όλα τα προγράμματα που αφορά ο τομέας αυτός.

Ο Andrea Canevaro (1939) (9) είναι ένας από τους κύριους σύγχρονους εκπροσώπους της παιδαγωγικής που ασχολούνται με την κοινωνική ένταξη. Γι' αυτόν, η Ειδική Αγωγή είναι το μέλλον. Θα πρέπει να πειραματιστεί, να δώσει λύσεις σε ήδη αναγνωρισμένες ανάγκες και να ανακαλύψει νέες, με αποτέλεσμα να καθίσταται απλή η πρακτική αυτή, η οποία αποτελεί τώρα αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής. (10) Οι σκέψεις του Canevaro αντιβαίνουν στην έννοια του

"μειονεκτήματος" όχι μόνο με την έννοια του περιβάλλοντος "(11), αλλά και με την έννοια της ταυτότητας". Υπογραμμίζει ότι η ταυτότητα είναι μία από τις σημαντικότερες πτυχές που πρέπει να λάβουμε υπόψη όταν εργαζόμαστε με άτομα με αναπηρίες, δεδομένου ότι έχουν μια "πληθυντική ταυτότητα", ανοιχτή στην υποδοχή νέων στοιχείων (12).

Η έννοια της Εκπαιδευσιμότητας

Ο πρωταρχικός στόχος οποιοδήποτε θεωρητικού προβληματισμού σχετικά με την ειδική εκπαίδευση είναι η ένταξη του ατόμου με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στο σχολικό και κοινωνικό πλαίσιο. Σε αυτόν τον προβληματισμό, είναι ιδιαίτερα σημαντικό οι διάφοροι ειδικοί να εργάζονται σε άμεση επαφή με τα άτομα με ειδικές ανάγκες. Υπάρχει αφθονία βιβλιογραφίας σχετικά με το θέμα, φέρνοντας συνεχώς νέες στρατηγικές, νέα βιβλία, περιοδικά και λογισμικό για να υποστηρίξουμε τους εκπαιδευτικούς που εργάζονται στον τομέα αυτό. Ο Canenaro παρατηρεί ότι "η ειδική εκπαίδευση και ένταξη θα πρέπει επίσης να συμβάλει στην ανάπτυξη μιας δεοντολογικής αίσθησης γνώσης. Ο σκοπός αυτών των τομέων σπουδών είναι να συμβάλλουν στην περιγραφή όσων πραγματικά βιώνουν αυτή την κατάσταση, προσέχοντας τη χρήση της γλώσσας και λαμβάνοντας υπόψη τις δυσκολίες και τις προκλήσεις (...) είναι απαραίτητο εκπροσωπούνται από την άποψη μιας παιδαγωγικής διαμάχης ... »(13)

Σε ένα από τα άρθρα του, ο Ιταλός διανοούμενος Gaetano Bonetta δηλώνει ότι «ο πολιτισμός της κοινωνίας μας χτίστηκε μέσα από έναν πολιτισμό της διαφορετικότητας, ο τελευταίος είναι ένας εκπαιδευτικός πολιτισμός». (14) Όλα αυτά έγιναν δυνατά χάρη στην ανάπτυξη της έννοιας της εκπαιδευσιμότητας. Η έννοια αυτή βασίζεται στο δυναμικό κάθε ατόμου να αναπτύσσεται και να χειραφέρεται, κάτι το οποίο βρίσκεται στην καρδιά της ανθρώπινης κατάστασης.

Η εκπαιδευσιμότητα μας δίνει την αίσθηση ότι ανήκουμε στην ανθρώπινη φυλή. Μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε μια βαθιά αίσθηση ανθρωπιάς σε κάθε άτομο. Αυτή η ιδέα απορρίπτει την σύγκριση σε μια «κανονικότητα» που είναι η ερμηνεία των κυρίαρχων ιδεολογιών και οι λειτουργίες τους αποδεκτές ως φυσικές.

Η έννοια της "επανατοποθέτησης"

Ε ένα από τα πιο πρόσφατα άρθρα του Canenaro, ο συγγραφέας μιλά για «επανατοποθέτηση», μια έννοια θεμελιώδους σημασίας στον τομέα της Ειδικής Αγωγής. Σύμφωνα με τον Ιταλό συγγραφέα, παρεμβαίνει όταν ένα άτομο παίρνει διαφορετικό μονοπάτι από εκείνο που θα φαινόταν να είναι «το πετρωμένο» του (15)

Όσον αφορά στα άτομα με αναπηρίες, ειδικά σε περίπτωση νοητικής αναπηρίας, είναι πιθανό ότι το άτομο θα ακολουθήσει έναν ορισμένο τρόπο ζωής που δεν αφήνει περιθώρια επιλογής ή ευελιξίας. Ο Canenaro πιστεύει ότι δεν υπάρχει προκαθορισμένος προορισμός: η επανατοποθέτηση σημαίνει επέκταση των δυνατοτήτων του ατόμου και απομάκρυνση από τις προκαταλήψεις που συνήθως συνοδεύουν τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τα άτομα με αναπηρίες.

Σύμφωνα με τον Canenaro, κάθε άτομο πρέπει να έχει πλήρη επίγνωση των δυνατοτήτων του: κάθε άτομο έχει έναν ιδανικό προορισμό στη ζωή του, τον οποίο μπορεί να επιτύχει συνολικά ή εν μέρει υιοθετώντας διαφορετικές διαδρομές και κάνοντας διαφορετικές επιλογές.

Η αναγνώριση της "κανονικότητας" του "διαφορετικού" ή "ειδικού" ανθρώπου.

Το 1980, η ICDH (International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps - Διεθνής Ταξινόμηση Βλάβης, Αικανότητας και Αναπηρίας) χρησιμοποίησε για να μιλήσει για « λειτουργικότητα και αναπηρία» και «συναφείς τομείς», έννοιες όπως "έλλειμμα", "αναπηρία" και "μειονεξία".

Το 2001, η ICDH αντικαταστάθηκε από τη CIF (Διεθνή Ταξινόμηση της Λειτουργικότητας, της Αναπηρίας και της Υγείας), η οποία έχει ενημερωθεί και προσαρμοσθεί σε παιδιά και εφήβους με την έκδοση ICF-CY, η οποία εισήγαγε επίσης την έννοια των «Ειδικών Εκπαιδευτικών Αναγκών». Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, το οποίο λαμβάνει υπόψη τη δομή και τις λειτουργίες του ανθρώπινου σώματος σε σχέση με τη δραστηριότητά του και τη συμμετοχή του σε ένα συγκεκριμένο περιβαλλοντικό πλαίσιο, ο καθένας μπορεί, κατά τη διάρκεια της ζωής του, να βρεθεί σε δυσκολία και συνεπώς να έχει "Ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες".

Η συμπερίληψη ενός ατόμου με δυσκολίες στις καθημερινές δραστηριότητες σημαίνει αναγνώριση της «κανονικότητας» κάθε ατόμου, με το διπλό της έννοια: πρώτα απ' όλα να σεβαστεί τα δικαιώματα κάθε ατόμου και, δεύτερον, να διασφαλίσει τα ίσα δικαιώματα ανεξάρτητα από την προσωπική / κοινωνική του κατάσταση. Le chercheur italien

Ο Ianes Dario περιγράφει την "ανάγκη για κανονικότητα" ως "την επιβεβαίωση ότι όλοι έχουν τα ίδια δικαιώματα και την ίδια αξία, εκτός από την ύπαρξη ίσων ευκαιριών. Επιπλέον, πρέπει να δοθούν σε όλους τα απαραίτητα εργαλεία για να ξεπεράσουν κάθε δυσκολία που αντιμετωπίζουν, ώστε να αναπτύξουν το μέγιστο δυναμικό τους: δεν πρέπει να περιορίζονται στην εξασφάλιση ίσων ευκαιριών, αλλά - όπως μας διδάσκει ο Don Milani - "να δίνονται περισσότερα σε όσους έχουν λιγότερα" (16) ".

Ο Ianes προσθέτει ότι "ο αγώνας για ένταξη στο σχολείο ... και ο αγώνας για τα ανθρώπινα δικαιώματα γεννιούνται από την ανάγκη για ισότητα. Όλα τα άτομα είναι πολύτιμα, ανεξάρτητα από τη διαφορετικότητά τους. »(17)

Σε ένα από τα σεμινάρια του (Ravenna, 2008), ο Canenaro επικρίνει την αντίσταση στην καινοτομία και τονίζει τη σημασία του ανοίγματος σε νέες δεξιότητες.

Το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να υιοθετήσει αποτελεσματικές στρατηγικές και τεχνικές πτυχές της ειδικής αγωγής και της ψυχολογίας της εκπαίδευσης. Αυτό θα συμπεριλάμβανε τους πιο διαφορετικούς μαθητές σε ένα κανονικό εκπαιδευτικό περιβάλλον, ώστε να μπορούν να αναπτύξουν τη δική τους ταυτότητα, την αυτοεκτίμηση και την αίσθηση ότι ανήκουν σε ένα ασφαλές περιβάλλον. Ένα τέτοιο πλαίσιο ευνοεί την αποτελεσματική μάθηση ακόμη και στις πιο δύσκολες περιπτώσεις. Οι μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες έχουν το δικαίωμα να συμπεριληφθούν και να βρουν αποτελεσματικές λύσεις σε ένα γενικό σχολικό

περιβάλλον. Οι έννοιες της κανονικότητας και της ποικιλομορφίας πρέπει να θεωρούνται συμπληρωματικές και όχι αντιφατικές.

"Εάν το σχολείο θέλει να γίνει συμπεριληπτικό, πρέπει να αποφασίσει να υιοθετήσει συνθήκες εργασίας που να πληρούν τις απαιτήσεις που προκύπτουν από την παρουσία πολλών μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες" (18).

Σημειώσεις

(1) **GELATI Maura**, *Pedagogia speciale e integrazione - Dal pregiudizio agli interventi educativi*, Roma, Carocci, 2014

(2) **GELATI Maura**, *Pedagogia speciale - Problemi e prospettive*, Ferrara, Corso, 1996

(3) **To Itard** είναι γνωστός επειδή προσπάθησε να εκπαιδεύσει τον λεγόμενο «άγριο του Aveyron», ένα παιδί περίπου δώδεκα ετών, ανίκανο να μιλήσει, που βρέθηκε μόνο και γυμνό σε ένα δάσος του Aveyron και οδηγήθηκε στο Παρίσι (1800). Συγκροτήθηκε μια ομάδα μελέτης στο πλαίσιο της "Εταιρείας Ανθρωπίνων Παρατηρητών", που αποτελείται από τους L.-H. Jauffret, J.-M. Degérando, G. Cuvier και P. Pinel, με την πρόθεση να εξετασθεί με επιστημονικό τρόπο, αλλά στην ουσία ο Itard ήταν αυτός που ανέλαβε την ευθύνη: από μια προοπτική ανθρωπολογική και εκπαιδευτική, εμπνευσμένος από τη φιλοσοφία του Condillac, ο Itard, σε αντίθεση με τον Pinel, που θεωρούσε ότι δεν υπήρχε δυνατότητα ανάκτησης, προσπάθησε, μέσω ψυχοφυσικών, διδακτικών και παιγνιωδών πρωτοβουλιών, να επιτύχει την επαναφορά του "Victor" όνομα που έδωσε στο αγόρι). Η ιστορία αυτών των προσπαθειών καταγράφεται σε δύο γραπτά: *Mémoire sur les premières avancées de Victor de l'Aveyron* (1801) et *Rapport sur les nouveaux progrès de Victor de l'Aveyron* (1807)

(4) Ελβετός εκπαιδευτής και παιδαγωγός ιταλικής καταγωγής (Zürich 1746 - Brugg 1827), ίδρυσε στο Stans ένα σπίτι για ορφανά και εγκαταλελειμμένα παιδιά. Αναγκασμένος να εγκαταλείψει το Stans λόγω του πολέμου, ο Pestalozzi διδάσκει ως δάσκαλος στο Burgdorf και το 1800 ίδρύει ένα ινστιτούτο το οποίο θα αποτελέσει το κέντρο της εκπαιδευτικής του εμπειρίας από το οποίο γεννήθηκε το χειρόγραφο *Die Methode* (1800) και τα 14 γράμματα στο Gessner που αποτελούν τον τόμο *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt* (1801) Το "Πώς η Gertrude διδάσκει τα παιδιά της" περιλαμβάνει όλες τις παιδαγωγικές αρχές του, τις οποίες συνοψίζει περαιτέρω: "... η κατανόηση, η αγάπη και η ικανότητα να ασκήσει ένα επάγγελμα για να κάνει τον άνθρωπο καλύτερο, ο μόνος στόχος της εκπαίδευσης είναι αυτή η βελτίωση ». Τα βασικά στοιχεία της παιδαγωγικής μεθόδου του Pestalozzi μπορούν να συνοψιστούν με τον τύπο « το κεφάλι (γνωστικές ικανότητες), η καρδιά (η ηθική ικανότητα) και το χέρι (οι χειρωνακτικές ικανότητες) " (Ιστορικό λεξικό της Ελβετίας, Λοκάρνο, Armando Dadò editor, 2002, DELEKAT Federico, Pestalozzi: ο άνθρωπος, ο φιλόσοφος, ο εκπαιδευτικός, η Venezia, η nuova Italia, 1928

(5) Γερμανός παιδαγωγός και εκπαιδευτικός (Oberweissbach, Θουριγγία, 1782 - Marienthal 1852). Η διαδρομή του στον πολιτισμό και η επαγγελματική του ζωή ήταν αξιοσημείωτες μέχρι να ανακαλύψει το ενδιαφέρον του για εκπαιδευτικά προβλήματα μετά από συνάντηση με τον Grüner (μαθητή του Pestalozzi). Με βάση τις πρώτες

εκπαιδευτικές του εμπειρίες με τον Pestalozzi, προχώρησε στην ίδρυση δικών του ιδρυμάτων, συμπεριλαμβανομένου του νηπιαγωγείου που ίδρυσε στο Blankenburg το 1840, που συνδέεται με τον φήμη ως παιδαγωγού και θεωρητικού της εκπαίδευσης. Η καρδιά της σκέψης του **Fröbel** έγκειται στην μετάφραση σε παιδαγωγικούς όρους και στον φιλοσοφικό ιδεαλισμό των Fichte και Schelling. Το παιδικό παιχνίδι για το Fröbel δεν είναι δημιουργικό ή ψυχαγωγικό, αλλά βασικά «σοβαρό»: οδηγεί σε μια νέα αντίληψη της δημιουργικής ελευθερίας του παιδιού, πιο περίπλοκη από αυτή που αναπτύχθηκε από τον Pestalozzi

(6) **O Sante De Sanctis** (Parrano, 1862 - Ρώμη, 1935) μπορεί να θεωρηθεί ως ιδρυτής της ιταλικής ψυχολογίας και της νευροψυχιατρικής. Στρατεύθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του υπέρ των παιδιών με αναπηρίες. Έχει αφιερώσει σε αυτά μονογραφικές σπουδές (*L'educazione dei deficienti*, 1915) καθώς και πρωτότυπες θεσμικές λύσεις, όπως το «παιδικός σταθμός-σχολείο» για να βοηθήσει και να αποκαταστήσει τα φτωχά παιδιά και τους εφήβους σε κοινωνικό επίπεδο. άτομα με νοητική υστέρηση, έξω από νοσοκομεία.

(7) Η **Maria Tecla Artemisia Montessori** (Chiaravalle, 1870 – Noordwijk, 1952) ήταν ένας Ιταλίδα εκπαιδευτικός, παιδαγωγός, φιλόσοφος, γιατρός και επιστήμονας γνωστή διεθνώς για τη μέθοδο διδασκαλίας που φέρει το όνομά της, που υιοθετήθηκε από χιλιάδες βρεφονηπιακούς σταθμούς, δημοτικά σχολεία, κολέγια και γυμνάσια σε όλο τον κόσμο. ήταν μια από τις πρώτες γυναίκες πτυχιούχους ιατρικής στην Ιταλία.

(8) Ο **Giuseppe Ferruccio Maria Montesano** (Potenza 1868 – Roma, 1961) ήταν ένας Ιταλός ψυχολόγος και ψυχίατρος. Μπορεί να θεωρηθεί ως ένας από τους ιδρυτές της ψυχολογίας και της νευροψυχιατρικής για τα παιδιά στην Ιταλία.

(9) **Andrea Canevaro**. Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Μπολόνια και διανοούμενος με διεθνές κύρος, έχει αφιερωθεί από τη δεκαετία του 1970 στην κοινωνική ένταξη, με ιδιαίτερη προσοχή και ενδιαφέρον για τον τομέα της μειονεξίας και της αναπηρίας. Θεωρείται ένας από τους ιδρυτές της ειδικής αγωγής στην Ιταλία, ένα τομέα που ο ίδιος βοήθησε να γίνει και να εξαπλωθεί στη χώρα. Ο ακτιβισμός του στους προαναφερθέντες τομείς, καθώς και οι σημαντικές συμβολές της έρευνας και των σπουδών του, τον έκαναν διεθνώς αναγνωρισμένο βασικό στοιχείο στον τομέα της ειδικής εκπαίδευσης και της αναπηρίας.

(10) CANEVARO Andrea, *Pedagogia speciale. La riduzione dell'handicap*, Milano, Bruno Mondadori, 1999

(11) CANEVARO Andrea, *La difficile storia degli handicappati*, Milano, 2001, Carocci.

(12) CANEVARO Andrea, *Handicap e identità*, Cappelli editore, 1986

(13) CANEVARO Andrea, *Pietre che affiorano. I mediatori efficaci in educazione con la logica del domino*, Trento, Erickson, 2008

(14) BONETTA Gaetano, *Dall'integrazione all'inclusione: il modello italiano*, in "Pedagogia oggi", 3, 2007

(15) CANEVARO Andrea, Le logiche del confine e del sentiero. Una pedagogia dell'inclusione (per tutti, disabili inclusi), Trento, Erickson, 2006

(16) IANES Dario, La speciale normalità – Strategie di integrazione e inclusione per le disabilità e i Bisogni Educativi Speciali, Erickson, Trento, 2006

(17) Ibidem

(18) IANES Dario, La speciale normalità – Strategie di integrazione e inclusione per le disabilità e i Bisogni Educativi Speciali, Erickson, Trento, 2006.

Βιβλιογραφία

AA.VV., Storia della Pedagogia speciale – L'origine, lo sviluppo, la differenziazione, a cura di Piero Crispiani, Pisa, Edizioni ETS, 2016

BONETTA Gaetano, Dall'integrazione all'inclusione: il modello italiano, in "Pedagogia oggi", 3, 2007

CANEVARO Andrea, Pedagogia speciale. La riduzione dell'handicap, Milano, Bruno Mondadori, 1999

CANEVARO Andrea, La difficile storia degli handicappati, Milano, 2001, Carocci.

CANVARO Andrea, Handicap e identità, Cappelli editore, 1986

CANEVARO Andrea, Pietre che affiorano. I mediatori efficaci in educazione con la logica del domino, Trento, Erickson, 2008

CANEVARO Andrea, Le logiche del confine e del sentiero. Una pedagogia dell'inclusione (per tutti, disabili inclusi), Trento, Erickson, 2006

GELATI Maura, Pedagogia speciale e integrazione - Dal pregiudizio agli interventi educativi, Roma, Carocci, 2014

GELATI Maura, Pedagogia speciale - Problemi e prospettive, Ferrara, Corso, 1996

IANES Dario, La speciale normalità – Strategie di integrazione e inclusione per le disabilità e i Bisogni Educativi Speciali, Erickson, Trento, 2006